

Ladislav Janovec
Martin Wagenknecht

O NĚKTERÝCH PROJEVECH EMOCÍ V ČESKÝCH FRAZÉMECH

Slzy a smích mají pro člověka veliký význam, pomineme-li zdravotní, fyziologické a somatické důvody, jsou chápány jako jedny z nejnápadnějších projevů lidských emocí. Právě emoční život člověka bývá ovšem často korigován a usměrňován společenskými pravidly, které vyžadují, aby člověk nedával své emoce najevo, nebo naopak, aby nebyly jeho emoce prezentovány takové, jaké ve skutečnosti jsou, ačkoliv neverbální komunikace vyjadřující emoce je v podstatě člověku vrozená [5, 89]. Ve většině evropských společenství se lpí na *potlačování emocí*, jejich průchod je chápán jako jedincův kolaps, selhání, nevhodné chování, prostě narušení zaběhnutých norem a zvyklostí. Proto fyziologické projevy emocí představují samy o sobě často jakousi nevhodnost, jež je spojena zejména s konkrétními situacemi a lidmi (potlačování projevů emocí se předpokládá zejména u mužů). Jako příklad můžeme uvést zaběhlé stereotypy – *chlapi nepláčou, díval se s kamennou tváří, tady není nic k smíchu, směje se jak blázen, brečet jako malej kluk*.

Naopak některé situace vyžadovaly – zejména v minulosti až přehnané projevy emocí (vzpomeňme především na placené / najaté plačky na pohřbech, na okázalý pláč sentimentalistů 19. století, na nadměrné projevy radosti, provolávání slávy a povinného úsměvu při komunistických oslavách prvního máje, stejně jako na úsměv a smích jako symbol šťastného komunistického mládí).

Jindy jsou projevy omlouvány stereotypními kategorizujícími soudy (zejména co se týče žen, dětí, případně nevyzrálých představitelů společnosti) – *hysterický (ženský) smích; slzy jsou nejsilnější zbraní ženy; nech ho plakat, je to ještě dítě; jako správných chlap neprolil ani slzičky*.

Emotivnosti v jazyce (a humanistice – psychologii, sociologii atd.) je udělována v posledních letech větší pozornost, zejména jejímu vztahu s lingvistickou kategorií emocionálnosti, věnuje se pozornost tomu, jak se skutečně náš emoční prožitek projevuje v komunikátu. Jak upozorňuje V. A. Maslova: „Jazyk je nejen nástrojem kultury, ale i nástrojem emocí. Emoce jsou specifická forma lidského vztahu ke světu.“ [5, 228]. Máme-li se tedy zabývat ztvárněním lidských emocí v jazyce, narazíme jasně na některé problémy. Na první odkazuje i V. A. Maslova [5, 228] a spočívá v tom, že emotivnost a emocionálnost jazyka se nemusí překrývat – emoce bývají vyjádřeny stylisticky neutrálními, neemocionálními, neexpresivními výrazy, jako je *radost, štěstí, bolest, žal, veselí*. Tyto výrazy v sobě nenesou žádné stopy emocionálních či expresivních příznaků – ani inherentních ani adherentních [22]. Za další problém považujeme metaforičnost – jak ukazuje náš materiál, v textech nebývají emoce ztvárněny přímo, ale právě prostřednictvím různých metaforických (případně metonymických) vyjádření. Proto přistupujeme k problematice z obrácené strany a chceme si všimnout především tří konkrétních konceptů a metafor objevujících se v textech a vyjadřujících emoce

– na rozdíl od prací věnujících se přímo konceptům „radost“ a „štěstí“ [5] nebo v českém jazykovém prostředí „štěstí“ a „bolest“ [16] tedy zpracováváme koncept „slzy“ a „smíchu“ / „úsměvu“ v českém jazyce. Nevěnujeme se rovněž kompletnímu jazykovému obrazu světa, ale zpracováváme jeho výsek, a to ten, který považujeme za svého druhu reprezentativní z hlediska naší kultury – jde o přísloví a frazémy čerpané zejména ze slovníků frazeologie [9], [10], [21] a sbírky *Mudrosloví národa slovanského v příslovích* F. Čelakovského [8]. Folklorní texty jsme vybrali záměrně, protože se v nich velice dobře promítá staré naivní vidění světa, materiál tak bude mnohem méně ovlivněn současnými změnami v životě lidí, posuny a změnami v užívání významů, novým metaforizováním, stejně jako uměleckými záměry autorů krásné literatury (vzpomeňme například estetizující projevy slz a smutku v dekadentních dílech či z ruské literatury metaforický *Červený smích* L. Andrejeva).

Z jazykového hlediska je podstatné, že slzy a smích / úsměv jsou podstatná jména, která bývají dávána do souvislostí a často jsou chápána jako svého druhu opozita, ačkoliv v mnohém je jejich podstata rozdílná. V první řadě slzy jsou v češtině počítatelné konkrétní, zatímco smích je nepočítatelné abstraktum a úsměv počítatelné abstraktum. S tím souvisí i následné možnosti užívání pro označení „velkého množství“ smíchu jako substance – smích je entita, kterou lze ve velkém množství rozdávat, či s ní naopak při nedostatku šetřit – je tedy rozdělitelná, spotřebovatelná, může být darem – *rozdávat smích / úsměvy, věnovat někomu úsměv, šetřit úsměvy / smíchem* – jeho „množství“ (a dělitelnost na části) je tak vyjadřováno především pomocí spojení se slovesy, zatímco slzy si ponechávají svůj charakter kapaliny a mohou tak při velkém množství něco naplňovat, přičemž obraz slz naplňujících či vytvářejících vodní zdroj – rybníček, studánku, řeku je poměrně častý v pověstech a v pohádkách (podrobněji ve frazémeh k tomu dále). Protikladnost se rovněž stírá tím, že lze oba projevy v jistých situacích a kontextech zaměňovat s opačnými emocemi či propojovat – *slzy smíchu, slzy radosti, slzy štěstí, smích skrz slzy, (roze)smát se žalem* apod., smích ovšem může být i projevem šílenství – *smál se jako šílený*, zatímco slzy také projevem nudy – *brečel/plakal bych nudou*. Nejde tedy o jednoznačné emocionální projevy, spíše o průvodní jevy, které mohou být pro emoce zástupné.

Následně se tedy budeme věnovat tomu, jak se slzy a úsměv / smích užívají v českém folkloru, jsme si rovněž vědomi, že se někde odchylujeme od standardních postupů výzkumu jazykového obrazu světa, ovšem – jak upozorňuje i I. Vaňková ([19 a 20], o ní srov. M. Šmejkalová [18]), je třeba často využívat vlastní metody výzkumu.

Z hlediska uchopení (a popisu) významu analyzovaných lexémů jsou pro nás stěžejní definice v Příručním slovníku jazyka českého (dále PSJČ), protože v nich jsou lexémy často dokladovány na základě krásné literatury 19. století, která má k folklorním textům blíže než literatura 20. století, přičemž do tohoto slovníku pronikly právě díky excerptům mnohé dialektizmy a nářeční významy.

Slza je v PSJČ definována jako „výměšek očních žláz kanoucí v podobě kapek čiré tekutiny z očí při pláči n. fyzickém podráždění“. Vedle tohoto základního významu slovník upozorňuje na druh vína *slzy Kristovy* (Lacrimae

Christi), na *prolévat krokodýlí slzy* (neupřímně naříkat), na význam „zármutek“, který se realizuje v lexému *slza* v množném čísle (*slzy*) a dále na přenesený význam „malé množství vody, krůpěj“ – *slzy stékají po zdi jeskyně*, „malá dávka nápoje, zejm. alkoholického“, např. *slza vína*, *slza kořalky*, tyto významy se omezeně v živé češtině objevují, dále je to ale několik významů, které už živé nejsou, např. „něco, co se slze podobá“ – v kontextech jde o smůlu jehličnatých stromů – přiskočil k uplakané borovici, odloupl z kůry uplakané slzy, „létavice objevující se kolem svátku sv. Vavřince (12. srpna)“ – jde o Perseidy, a lidové označení některých lučních květin *slzičky* / *slzy Panny Marie*.

Z hlediska synonym jsou významově nejbližší lexému *slza* (jako substanti) dějová substantiva odvozená od sloves či adjektiv, která ale spíše propojuje konotace smutku a aktu „vytékání slz“, než že by byla synonymní se samotným lexémem *slza*, jde tedy o lexémy jako *pláč*, *brekot*, *bulení* (kde jde výrazně o význam obsahující sémantický rys [+ tečení slz] jako konstitutivní), částečně *nářek*, *štkání*, *bědování*, *truchlení*, *lamentování*, *řvaní*, *kvílení* – v nichž je sémantický rys [+ tečení slz] spíše průvodní, základním konstitutivním rysem je spíše [+ vydávání (velmi) hlasitého zvuku], který realizuje emoční stav jedince. Co se týče etymologie, patří slovo *slza* k slovům původem slovanským – pochází z praslovanského *slъza*, resp. *slъza*.

V analyzovaném materiálu se objevuje sledovaný lexém s významem „skutečný projev skutečného smutku“, např. *mít slzy* / *pláč na krajíčku*, *prolévat slzy*, *pro slzy nevidět*, *rozplývat se v slzách*. Vedle nich se objevují frazémy, v nichž *slzy* nevyjadřují smutek, ale dojetí, tedy frazém má spíše pozitivní vyznění – *plačící je z něčeho potěšen natolik, že slzí* – např. *děkovat někomu se slzami v očích*, *vehnat někomu slzy do očí*, *vzpomínat na někoho se slzami v očích*, *někomu slzy do klína sypatí*. Z nich nejednoznačný je frazém *vehnat někomu slzy do očí*, častěji se užívá pro vyjádření dojetí, ale existuje (poměrně hojně) i jako pojmenování skutečného smutku s konotativním rysem [+ psychické zranění] – *urážka jí vehnala slzy do očí*, *slova mu vehnala slzy do očí*. Lexém lze upotřebit i pro vyjádření opačných významů, tedy například bezcitnosti – *neuronit ani slzu*, *ani slzičky neunořil*, tzn. že jeho psychický stav odolal nátlaku a přes očekávání či předpoklady subjekt / konatel nepláče, neprojevuje lítost, chová se bezcitně. Blízké co do kategorizování jsou potom frazémy *krokodýlí slzy*, *prolévat krokodýlí slzy*, protože vyjadřují falešný, ne-skutečný projev smutku. Pomocí *slz* se dá také vyjadřovat intenzita – *dohnat někoho k slzám*, *rozplývat se v slzách*.

Slza je tedy pojímána ve frazémech vesměs jako tekutina, tzn. že ji můžeme *prolévat*, *ronit*, *cedit*, *nabírat*. Nadměrný pláč a nadměrný smutek způsobuje „krváčení“, proto může dojít k prolnutí obou tekutin a lze při nadměrném pláči plakat *krvavé slzy*. Jako tekutina mohou být *slzy* rozpouštědlem, mohou tedy člověku škodit – *rozplývat se v slzách*.

Tekutinu lze zachycovat do nádob, pak může v češtině člověk *naplakat krajáč*, *pleskač*, *kýbl*, *vědro*, nebo může tekutina odtéct a stát se součástí vodního zdroje *naplakala jezero*, *moře slzí*, *slzy jí proudily jako řeka*.

Tekutina, jež se rozlije, musí být uklizena, utřena, například velké množství pláče / tekutiny vyžaduje zbavení látkového materiálu vody – *naplakala, že by ji*

byl mohl ždímati. Pláč a slzení můžeme také vyjádřit metaforicky: *šátečkem oči utírala.*

Slzy mohou být něčím, čím lze pohybovat, co lze usměrňovat, ovšem nikoliv z hlediska toho, kdo slzy prolévá, ale z hlediska zapříčiňovatele – *vehnat někomu slzy do očí.* Slzy mohou být hranice, což je metafora založená na skutečné hranici smutku – slzy teprve ve skutečnosti vyjádří vysokou míru smutku a neštěstí, plačící se k této hranici jakoby pohybuje – *dohnat někoho k slzám, pohnout někoho k slzám, mít slzy / pláč na krajičku.*

Místem, kde se slzy objevují, jsou oči, proto mohou sloužit jako překážka správnému / plnému vidění, např. *pro slzy neviděl*, v němž je přímo špatné vidění vysloveno, ovšem implikováno je i v takových frazémeh jako *dívat se na něco skrze slzy.*

Jak už bylo upozorněno výše, *smích* má tu schopnost, že se dá spotřebovávat jako rozdělitelná substance. *Slzy*, resp. jejich dějové synonymum *pláč*, je potom přelomová hranice tohoto rozdávaní – *zbyly mu jen oči pro pláč*, tj. „nezbylo mu nic“. U Čelakovského nacházíme také metaforu slzy jako zavěsitelný předmět – *mít slzy na hřebíčku*, který se v současné češtině běžně nevyskytuje.

Slzy jsou lesklý, svítící objekt, proto se mohou v očích *zalesknout, zasvítit*, oči mohou být od pláče a slz *lesklé*, zároveň pak slzy může zastupovat světelný zdroj – *svíčky mu v očích stojí.*

Výjimečně se slzy objevují jako pevná látka, potom je lze *sypati*, často to bývá ve spojení s metaforou SLZY = LESKLÝ PŘEDMĚT, LESKLÝ PŘEDMĚT = PERLY, PERLY = SLZY, pak také slzy lze sypat, stejně jako se mohou *z očí sypat perly.*

Smích je v PSJČ definován jako „vnější projev citových hnutí, radosti, veselí, žertu apod., vyznačující se zvláštním stažením obličejových svalů doprovázeným charakteristickým zvukem“. Dále v sobě může nést sémantické rysy posměchu, výsměchu, úsměšku. Úsměv je naopak „mírný, lehký projev radosti, veselí, žertu n. ironie, projevující se zvláštním stažením rtů“. Jde tedy o projevy blízké, ale zároveň se lišící v intenzitě, délce (době), extenzi lexému atd. Jako synonyma k lexému *smích* můžeme uvést *řehot, chechot, výtlem; výsměch, posměch* – vidíme tedy, že jde z hlediska synonym o slovo s dvojitým významem. Lexém *úsměv* je synonymní s lexémy *usmání* a *pousmání* [15]. Z hlediska etymologického souvisí *smích* i *úsměv* se slovesem *smáti se* ze staročeského *smieti se*, tedy s praslovanským kořenem **smъja-*. Při analýze tedy využíváme nejen substantiva, ale i verba *smát se / usmívat se.*

Ve frazémeh a folklorních textech *smích* vyjadřuje nejčastěji pochopitelně radost: *smál se od srdce / od plic*, *smích* tedy souvisí nejen s projevy vnějšími, ale i s vnitřními orgány. S tím souvisí i to, že *smích* vycházející z nitra člověka je pociťován jako upřímná ventilace emocí (x *studený / nucený smích*).

Smát se, tedy mít radost z něčeho, resp. těšit se na něco, může i určitá část těla: *směje se mu na to huba* „má na to chuť“, *až se mu srdce směje.*

Frazémy mohou vyjadřovat intenzitu *smíchu*, která je různá: maximální se vyjadřuje například frazémy *smát se na celé kolo; smát se až se za boky bral; smát se až se za břicho popadat; otrásat se smíchem; nemoci se udržet smíchem; válet*

se smíchy; umřít / chcípnout smíchy; prohýbat se smíchem; čurat / chcát / uhcávat / učurávat smíchy; smát se, až se hory zelenají; rvát smíchy; puknout smíchy; smál se, div nepraskl; smál se, až slzel. Nejvyšší a nízká míra se vyjadřuje poměrně málo, v našem materiálu jsou zaznamenány pouze dva případy se slovesem, ne s podstatným jménem: *smát se pod vousy / do hrsti*. Je vidět, že smích je mnohokrát ztvárňován jako něco, co člověka oslabuje, unavuje, nebo dokonce způsobuje kolaps jeho tělesných funkcí, neschopnost ovládat je, případně smrt – z uvedených příkladů: *otřásat se smíchem, nemoci se udržet smíchem, válet se smíchy, umřít / chcípnout smíchy, prohýbat se smíchy, čurat / chcát / uhcávat / učurávat smíchy, puknout smíchy, smál se, div nepraskl*, dále např. *smál se, až slzel* (k tomu viz dále). Vidíme, že jako se slzami, primárně vyjadřujícími projevy negativních emocí, souvisely i pozitivní konotace, tak se smíchem mohou souviset konotace negativní.

Způsob realizace smíchu závisí na postoji produktora, můžeme využít frazémy s pozitivním i negativním dopadem, vesměs přirovnání. Přirovnáváme smích ke zvířecím zvukům – pozitivní: *smát se jako hrdlička / jehně*, negativní *smát se / řehtat se jako kobyla / kuň*. K zvukovým projevům věcí vytvořených člověkem patří především negativní konotace – *smát se jako řehtačka*, stejně tak mají negativní dopad přirovnání s fyziologickými procesy a jejich dopady v lidském či zvířecím těle: *smát se, jak když koza čurá / chčije na plech*, patří sem i frazém *smát se, jako když hrbatej padá ze schodů*. Nebeská tělesa s sebou nesou vesměs pozitivní konotaci, podtrženou jejich zdrobňováním: *smát se jako měsíček (v úplňku), smát se jako sluníčko*. Negativní konotace mohou nabrat, pokud je frazém dále rozvíjen, např. předmětem, na který se nebeské těleso „dívá“, nebo místem, kde se nachází: *smát se jako měsíček na hnůj / na hnoji*. Pozitivní dopad může mít také mytologická, resp. náboženská bytost – *smát se jako jezulátko*. Negativní konotací smíchu je bláznovství: *smát se / řehtat se jako blázen / šílenec / debil, smát se do blba* nebo přísloví *Kdo se směje, neví čemu, podobá se přihlouplému*.

Smích může mít podle svého charakteru a záměru různé vlastnosti, může být ve frazémech *srdečný, bujný, studený, nucený, ďábelský* nebo *předstíraný*.

Smích může být pojat jako něco, co může explodovat, vybuchnout: *vybuchnout / propuknout v smích* nebo *vyprsknout smíchy*. Neutrálně se do něj můžeme pustit jako do nějaké práce: *dát se do smíchu*.

V pozici toho, kdo se směje, bývá užíváno často vlastní jméno, a to domácí podoby široce rozšířených křestních jmen mužského rodu; souvisí to s konotacemi hlouposti, bláznovství a vesničanství: *smát se jako Filip / Honza / Kuba (na jelito) / icík/Icík*. Poslední případ souvisí s posměchem židům v českém regionu v dřívějších dobách.

Propojení obou sledovaných lexémů dává specifické obrazy a metafory, stejně jako lexikální ztvárnění dvou sledovaných emocí. K vyjádření intenzity smíchu patří již zmíněné *smál se, až slzel / plakal*. Vedle toho může být pláč mezní hranice, po kterou lze konat nějakou činnost: *až k pláči / k slzám; až bych plakal / brečel*.

Emoční nevyrovnanost nebo nevyspělost je spodobněna ve frazému *smích z loňských ohrabkův* „směje-li se kdo, ano nic vtipného není“ nebo *mít smích a pláč v jednom pytli* (oboje je tedy chápáno jako určitá pevná substance).

Jako už bylo uvedeno, smích může člověka oslabovat, což může způsobit přechod od jednoho emočního projevu ke druhému. Frazém *smál se, až slzel / až mu tekly slzy* pozměňuje klasický obraz a slzy se v něm stávají projevem (nadměrného) veselí.

Mezi frazémy nefolklórního původu patří *homérský smích*, což je vysvětlováno jako „silný smích“, obraz je založen na scéně z Homérových eposů, kdy se bohové smějí bohu kováři Hefaistovi.

Obraz slz a smíchu (resp. činností s nimi spojených) v českých frazémech je tedy poměrně bohatý. Jejich předávání a uchovávání nám ukazuje zajímavé zkušenosti a znalosti předků, leckdy ovšem u starobylých frazémů těžko identifikujeme skutečný obraz inspirující lexikální jednotku, tím pádem nemůžeme identifikovat ani význam frazému. V našem materiálu se objevily dvě takové jednotky – *usmíval se naň jako vlk na štávu* a *směje se na to jako pes na vřelé kroupy*, k identifikaci jejichž významu již nestačí pouze zkušenost současného mluvčího. Na druhou stranu, jak si všímá např. M. Čechová [7] nebo nověji E. Hájková [12], se frazeologie (i další folklórní texty) dále obohacuje na základě využívání nových reálií a nových obrazů vycházejících z moderní zkušenosti nositelů jazyka (a to dokonce i dětí prvního stupně základní školy), novým a aktualizovaným jednotkám ovšem stále není udělována dostatečná pozornost, mimo jiné i proto, že materiál je poměrně nestabilní a úzký [*1].

ПРИМЕЧАНИЕ

*1. Резюме статьи на русском языке «О некоторых проявлениях эмоций в чешских фраземах».

В данной статье рассматривается проблема части языковой картины мира, посвященной лексемам *слеza* и *смех / улыбка* в чешских фраземах (включая пословицы). Эти лексемы (конспекты) являются не только проявлениями грусти и счастья / радости, но и других чувств и эмоций – они даже могут выражать противоположные эмоции, чем это принято в чешском языке. Эти особенности прекрасно изображены в фольклоре, мы обращаем свое внимание на фраземы с рассматриваемыми компонентами и приводим их семантический анализ при помощи опыта когнитивных направлений в языкознании.

LITERATURA

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. М., 1999.
2. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. М., 1999.
3. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. М., 2001.

4. *Ивашина Н.* Время и число у древних славян // Число – язык – текст: сборник статей к 70-летию Адама Евгеньевича Супруна. Мн., 1998.
5. *Маслова В. А.* Когнитивная лингвистика. Мн., 2004.
6. *Bečka J. V.* Slovník synonym a frazeologismů. Praha, 1982.
7. *Čechová M.* Dynamika frazeologie // Naše řeč, 69. 1986. S. 178–186.
8. *Čelakovský F. L.* Mudrosloví národu slovanského v příslovích. Praha, 1949.
9. *Čermák F. a kol.* Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání. Praha, 1983.
10. *Čermák F. a kol.* Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné I, II. Praha, 1994.
11. *Giddens A.* Sociologie. Praha, 1999.
12. *Hájková E.* Jazyková tvořivost žák mladšího školního věku // Eurolitteraria et Eurolingua 2007 // Liberec. 2008. S. 290–294.
13. *Lakoff G., Johnson M.* Metaphors We Live By. Chicago, 1980.
14. *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého. Praha, 1952.
15. *Pala K., Všianský J.* Slovník českých synonym. Praha, 1994.
16. *Palkovská L.* Štěstí a bolest v českém jazykovém obraze světa – témata kognitivní lingvistiky jako součást výuky na ZŠ a gymnáziích Rukopis disertační práce. UK PedF. Praha, 2008.
17. PSJČ: Příruční slovník jazyka českého / red. A. Získal. Praha 1935.
18. *Šmejkalová M.* Co na srdci, to na jazyku : jako inspirace pro výuku češtiny. // [Český jazyk a literatura](#). 2006. Roč. 57. Č. 1. S. 49–52.
19. *Vaňková I.* Nádoba plná řeči. Praha., 2007.
20. *Vaňková I., Nebeská I., Saicová Římalová L., Šlédrová J.* Co na srdci, to na jazyku. Praha, 2005.
21. *Wurm A., Mokienko V.* Česko-ruský frazeologický slovník. Olomouc, 2002.
22. *Zima J.* Expresivita slova v současné češtině. Praha, 1961.